

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

ІВАН ОГІЄНКО — ДІАЛЕКТОЛОГ І ОРГАНІЗАТОР ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Поряд із фундаментальними дослідженнями з історії української мови, сучасної української літературної мови, її стилістики та правопису, із проблем славістики, старослов'янської мови, палеографії, лексикології, етимології тощо в науковому доробку проф. І. Огієнка значне місце посідають і праці з української діалектології.

Діалектологічні праці І. Огієнка переважно припадають на 20—30-ті рр. і тематично стосуються майже всіх галузей цієї наукової дисципліни, проте переважна їх більшість так чи інакше тісно пов'язана з проблемами історії української літературної мови та стандартизації сучасної української мови на базі середньонадніпрянських говорів.

1909 року, в рік закінчення навчання у Київському університеті, молодий учений публікує ґрунтовну статтю „Двійне число в українській мові“¹, що й досі залишається найдокладнішим дослідженням про дуальні форми в українській мові. Написана вона на підставі фольклорних матеріалів, творів красного письменства, наукових досліджень, а також власних діалектних записів автора. Форми української двоїни розглядаються у порівнянні та зіставленні цього явища з відповідними фактами в усіх інших слов'янських мовах. Дослідник дійшов висновку, що „в мові людовій форми двійні розповсюджені тепер сливе по всій Україні“², „двійня ще широко заховалася в формах N[ominativus], A[ccusativus], V[ocativus] речівників, надто роду жіночого та середнього. Правда, форми множини деколи заступають число двійне, особливо в мові письменній; проте двійні речівники так часто вживаються в мові людовій, що українську мову можна поставити поруч з тими славянськими, що заховали двійню до нашого часу“³, тобто словенською та лужицькою.

Рецензенти цієї праці взагалі справедливо зауважували, що автор дещо перебільшує обсяг уживання давніх дуальних форм в українській

¹ Див.: Огієнко І. Двійне число в українській мові // Записки Українського наукового товариства в Києві.— К., 1909.— Кн. VI.— С. 88—128.

² Там само.— С. 128.

³ Там само.

мові⁴, „що ми маємо до діла тільки з фрагментами колишнього dual[is], який нині безумовно зникає“⁵.

Услід за Є. Тимченком⁶ та ін. І. Огієнко радив у сучасній українській літературній мові зберегти дуальні форми типу *дві, три, чотири хаті, дві слові, обидві вікні, чотири відрі*⁷ і в своїх працях досить широко їх уживав.

Карти першого і другого томів „Атласу української мови“⁸ (далі — АУМ) свідчать, що І. Огієнко мав певну рацію. В усякому разі структури *дві руки, дві вікні* можна було б допускати в літературному вжитку як альтернативні до *дві руки, два відра (двоє відер)*.

І. Огієнко гадає, що серед факторів, які спричинили витіснення старих дуальних форм формами множини в українській мові певне значення могли мати впливи сусідніх польської та російської мов, „де рано загубилась двійня і здавна запанували форми числа многого“⁹. Очевидно, що із значним зросійщенням української мови, особливо літературної у 30—80-х рр. нашого століття, сучасна кількісна характеристика українських дуальних форм дещо відмінна від того стану, що його подав І. Огієнко в аналізованій праці.

Важливе значення і для дослідження української історичної діалектології мають описи вченого писаних пам'яток.

1921 р. у Тарнові І. Огієнко публікує працю „Українська Пересопницька Євангелія 1556 р.“, у якій поряд із загальним описом звертає увагу на діалектні особливості мови переписувача чи перекладача пам'ятки: „Мова цієї Євангелії — просто народня мова, але з великою домішкою церковно-слов'янської й польської“¹⁰. А далі зауважує, що „полонізмів у [Пересопницькій] Є[вангелії] багато, але це все слова і форми, що були звичайними в українській літературній мові XVI і XVII в.“¹¹ А в 1930 р., ще раз повернувшись до аналізу цієї пам'ятки, учений висуває тезу, що „[...] мова перекладчика Пересопницької Євангелії — лемківська говірка XVI-го ст.“¹² і гадає, що переклад Євангелія здійснив пересопницький архимандрит Григорій, а Михайло (із Сянока) був лише переписувачем і автором передмов¹³.

Наступного року в Тарнові І. Огієнко друкує теж окремою брошурою працю „Українська Житомирська Євангелія 1571 р.“, що, ймовірно, є но-

⁴ Карський Ю. [Рецензія на: Огієнко І. Двійне число в українській мові] // Русский филологический вестник.— 1910.— Т. LXIII.— С. 20; Свенціцький І. [Рецензія на: Огієнко І. Двійне число в українській мові] // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1910.— Т. XCVI.— С. 188—189.

⁵ Свенціцький І. [Рецензія на: Огієнко І. Двійне число...] // Записки НТШ.— Т. XCVI.— С. 188.

⁶ Тимченко Є. Українська граматика.— К., 1907.— Ч. 1.

⁷ Див.: Огієнко І. Рідне писання. Частина перша. Український правопис і основи літературної мови.— Жовква, 1933.— С. 50.

⁸ Див.: АУМ.— К., 1984.— Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— Карті № 274, 275; К., 1988.— Т. 2: Волинь, Наддністриянина, Закарпаття і суміжні землі.— Карті № 257, 258.

⁹ Огієнко І. Двійне число.— С. 93.

¹⁰ Огієнко І. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р.— Тарнів, 1921.— С. 9—10.

¹¹ Там само.— С. 27.

¹² Огієнко І. Пересопницька Євангелія 1556—1561 р.— Варшава, 1930.— С. 16 (окре- мий відбиток із журналу „Путь правды“.— 1930.— № 1).

¹³ Там само.

вою редакцією Пересопницького Євангелія 1556—1561 рр., в якій досить широко відбиті народна розмовна лексика, морфологія та синтаксис: „Народний елемент в Ж[итомирській] Є[вангелії] дуже великий і помітний — серед всіх перекладів Письма Святого на українську мову в XVI в. Житомирська Євангелія займає перше місце по числу й чистоті цього народнього елементу. Багато слів, які в Пересопницькій Євангелії залишилися без перекладу, в церковно-слов'янській формі, в Жит[омірській] Є[вангелії] слова ці перекладено на живу народню мову“¹⁴.

Однією з найважливіших праць І. Огієнка є його докторська дисертація — двотомний опис пам'ятки XVI ст. „Крехівський апостол“, що є в основному перекладом польської Радзивилівської Біблії 1563 р.¹⁵ Про цю українську пам'ятку І. Огієнко доповідав на I Міжнародному з'їзді славистів у Празі 1929 р.¹⁶ Перекладач, на думку дослідника, видно, походив із західної частини поліського українського нареччя, про що однозначно свідчать численні західнополіські мовні ознаки. Взагалі зіставлення мовних даних „Крехівського апостола“ із сучасним станом українських говорів цієї території може дати досить докладне уявлення про еволюцію структури правобережнополіських говорів протягом чотирьох століть.

Говорячи про значення „Крехівського апостола“ як пам'ятки української мови, дослідник підкреслює: „Мова К[рехівського] а[постола] без порівняння живіша, більше народня, ніж мова Пересопницької Євангелії, в котрій ще занадто багато церковно-слов'янізмів: мова нашої пам'ятки [„Крехівського апостола“.— Й. Д.] місцями постільки жива й народня, що — написана сучасним правописом — вона мало чим різниться від мови теперішньої; ані одна з досі відомих більших пам'яток XVI-го віку не має такої справді живої мови, як К[рехівський] А[постол]“¹⁷.

У статті „Псалтир половини XVIII в. в лемківському перекладі“¹⁸ І. Огієнко подає коротку характеристику фонетики та граматики лемківської пам'ятки, що її він знайшов у 1922 р. на Лемківщині. У другій частині цієї праці дослідник подав „Словника головніших українських виразів до Псалтиря в перекладі о. Прислопського“¹⁹ та „Словника церковнослов'янського з тим українським перекладом слів, який знаходимо [...] в пам'ятці“²⁰. Пам'ятка має 330 аркушів, переклад належить Іоанові Прислопському, який став священиком Кам'яної (Трибівського повіту) 1736 р.

На підставі цієї ж пам'ятки в 1936 р. дослідник опублікував статтю „Словако-українська спільнота в лемківському говорі половини XVIII-го ст.“²¹,

¹⁴ Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року: Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині.— Тарнів, 1922.— С. 20.

¹⁵ Див.: Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х р. Літературно-лінгвістична монографія.— Варшава, 1930.— Т. I.— 520 с.; Т. II.— 192 с.

¹⁶ Див.: Огієнко І. Крехівський апостол 1560-х років.— Sborník prací I. sjezdu slovan-ských filologů v Praze 1929.— Svazek II.— Přednášky, v Praze, 1932.— S. 185—194.

¹⁷ Огієнко І. Українська літературна мова.— Т. 1.— С. 206—207.

¹⁸ Див.: Огієнко І. Псалтир половини XVIII в. в лемківському перекладі // Записки НТШ.— Ч. I: Праці філологічні.— Львів, 1930.— Т. XCIX.— С. 97—140.

¹⁹ Там само.— С. 115—131.

²⁰ Там само.— С. 131—140.

²¹ Див.: Огієнко І. Словако-українська спільнота в лемківському говорі половини XVIII-го ст. // Sborník Matice slovenskej, ročník XIV.— Turčanský Sv. Martin, 1936.— S. 64—72.

в якій, не торкаючись безпосередніх впливів і запозичень із словацької мови, розглянув 23 спільних словацько-українських мовних явищ, з них 9 фонетичних. На думку автора, „багато з цих рис повстали просто фонетично, інші легко пояснюються взагалі мовною теорією хвиль“²².

Є. Грицак у рецензії на цю працю відзначає, що „впливом церковно-слов'янської мови треба, може, приписати тут більше значення“²³ (РМ V, 41—42).

І в інших своїх описах писаних пам'яток І. Огієнко звертає пильну увагу на відбитті в них діалектних явищ; див.: „Вербська Євангелія 1560 року“²⁴, „Лисейська тріодь 1734 року. З історії української мови в XVIII віці“ (Варшава, 1932), „Загублена українська грамота полов. XV в. Палеографічно-лінгвістичний нарис“²⁵, „Дві грамоті воеводи валахського Івана Мирчі Великого. Палеографічно-лінгвістичний нарис“²⁶ тощо.

Важливе значення фактам діалектології учений надавав у питанні розмежування українських пам'яток XV—XVII ст. і білоруських²⁷. Для об'єктивнішого і більш певного розмежування цих пам'яток, на думку І. Огієнка, „потрібно збільшити наукову працю для дослідження історії українських діалектів, а зокрема — діалектів північних і північно-західних („архаїчних“), що лежать в основі старої української літературної мови XVI—XVII віків“²⁸.

За традицією того часу, І. Огієнко у своїх курсах з історії української мови подавав вужчу чи ширшу характеристику українських діалектів. Так, наприклад, у посібнику „Краткий курс украинского языка...“ І. Огієнко відзначає, що „головних [українських] говорів [у розумінні наріч.— Й. Д.] два: західний (Галичина, Буковина, Угорська Русь, Подільська губернія, Бессарабія, Підляшшя і значна частина Волині), східний (Київська, Полтавська, Чернігівська губернії, Полісся) [...] кожний з цих говорів поділяється на дві частини: північну архаїчну, де досить багато залишків сивої давнини (на заході — Карпати, Підляшшя, а на сході — Полісся) і південну“²⁹. Тобто І. Огієнко притримувався поглядів А. Кримського.

У статті „Вік нашої форми І¹ „руков“ (РМ I, 197—202) І. Огієнко на підставі писаних пам'яток стверджує, що форми ор. од. на -оў „добре знані нам уже в XVII віці, а в віці XVIII маємо їх надзвичайно багато, а це вказує, що повстали ці форми задовго перед XVII—XVIII в.“ (РМ I, 201.) Зіставивши українські форми на -оў з такими ж утвореннями у словацькій, сербській та словенській мовах, учений допускає, що „в давнину може

²² Див.: Огієнко І. Словако-українська спільнота.— С. 72.

²³ Див.: Рідна мова (далі — РМ. У статті подаємо в дужках число і сторінку цього видання).— Варшава, 1933—1939.— Ч. 1—81. С. 41—42.

²⁴ Див.: Огієнко І. Вербська Євангелія 1560 року // Сборник в чест на проф. Милетич за седемдесетгодишнина от рождението (1863—1933).— София, 1933.— С. 208—241.

²⁵ Див.: Огієнко І. Загублена українська грамота полов. XV в. // Записки НТШ. Праці Філологічної секції.— Львів, 1935.— Т. СЛІІІ.— С. 165—174.

²⁶ Див.: Огієнко І. Дві грамоті воеводи валахського Івана Мирчі Великого. Палеографічно-лінгвістичний нарис // Vuzantinoslavica.— Praha, 1941.— Т. ІІІ.— С. 415—429.

²⁷ Див.: Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських.— Жовква, 1934.— С. 26—28 (Бібліотека „Записок чину св. Василя В.“— Ч. 14).

²⁸ Там само.— С. 32.

²⁹ Див.: Огієнко І. І. Краткий курс украинского языка. Из лекций по истории украинского языка.— К., 1918.— С. 23—25 та ін.

таки існувала певна слов'янська територія, де й могла повстати форма на -ов в І¹, а це була б територія західноукраїнсько-словацько-сербсько-словінська. А все це логічно промовляло б нам, що закінчення -ов у нашій мові дуже старе" (РМ І, 199).

В „Історії української мови. Морфологія“ (автор С. Самійленко) форми на -ов письмово документуються XVI ст. (Акти Одрехови, з Лемківщини)³⁰. Тут же відзначено, що форми ор. од. іменників -а основ на -ев „засвідчуються в російських пам'ятках із Двінської землі XV—XVI ст., і в сучасних російських говірках-нащадках давнього двінського говору“³¹. Це дає підстави твердити, що „південно-західні діалектні форми із закінченням -оў /-еў/ витворилися на українському ґрунті, як і російські діалектні форми на -ев — на ґрунті російському“³².

Гіпотеза ж І. Огієнка про українсько-словацько-сербсько-словенську ізоморфу -ов в академічній „Історії української мови“ чомусь і не згадується. Чи то через необізнаність із цією працею І. Огієнка, чи з причини табу на цього автора взагалі згадана гіпотеза замовчується і в інших значних курсах історичної граматики української мови³³. Вважаю, що істотною вадою радянських досліджень з історичної граматики української мови і загальних курсів з цієї дисципліни було і залишається недостатнє урахування фактів західнослов'янських та південнослов'янських мов, слабка обізнаність із здобутками зарубіжної і україністики, і славістики.

Поряд із дослідженнями в галузі історичної діалектології у зв'язку зі студіями над історією української літературної мови І. Огієнко активно працює над вивченням наших сучасних говорів, передусім у зв'язку з формуванням сучасної української мови та історії мови взагалі.

Так, І. Огієнкові належать хронологічно перші спостереження і узагальнення про граматичний рід іменників іншомовного походження в українських говорах³⁴, пор. перейняті через польське посередництво *зупа*, *бензина*, *маргарина*, *мармеляда* *чоколяда*, *рецепта*, *резерва*, *шруба* тощо, що в західноукраїнських говорах, як і в польській мові, побутують як слова жің. р., а в діалектах центральних і східних районів України та в українській літературній мові — як слова чол. р.: *суп*, *бензин*, *маргарин*, *мармелад*, *шоколад*, *рецепт*, *резерв*, *шруб* і т. ін.³⁵

Щоб пояснити якесь особливе або досі невідоме діалектне явище, чи щоб звернути увагу читачів та дослідників на необхідність його глибшого пізнання, І. Огієнко в редагованому ним місячнику „Рідна мова“ час від

³⁰ Див.: Історія української мови. Морфологія.— К., 1978.— С. 80.

³¹ Див.: Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— К., 1884.— С. 123; Обнорский С. П. Именное склонение в современном русском языке, [в]ыпуск I.— Ленинград, 1927.— С. 288—289.

³² Історія української мови. Морфологія.— С. 80.

³³ Див.: Безпалько О. П., Войчук М. К., Жовтобрюх М. А. та ін. Історична грамати́ка української мови.— К., 1957.— С. 178; К., 1962. 2-ге вид.— С. 205—206; Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови.— Ужгород, 1960.— С. 58—60; М. Грунський та П. Ковальов допускали, що українські форми ор. од. на -ов є результатом впливу сусідніх західнослов'янських мов; див.: Грунський М., Ковальов П. Історія форм української мови.— Харків, 1931.— С. 100.

³⁴ Див.: Огієнко І. Рід чужих слів в українській мові // Огієнко І. Український стилістичний словник.— Львів, 1924.— С. 479—489.

³⁵ Див.: Огієнко І. Український стилістичний словник.— С. 487—488.

часу вміщав короткі діалектологічні замітки. Так, у зв'язку з виступом В. Гренджі-Донського „Цікава складнева особливість Закарпаття“ (РМ V, 41—42) редактор публікує свою замітку-запит „Західний із дійменником (accusativus cum infinitivo) про конструкції типу *Чув щось говорити про одного лицаря, Я бачив Івана косити траву*. Він гадає, що зворот цей „заховався ще й досі на Закарпатті“, і звертається до читачів із цього краю: „Прошу осіб, що знають закарпатську говірку, повідомити нас, чи це народний вираз, чи тільки інтелігентський? Подайте якнайбільше прикладів; зазначте, де саме ця форма найчастіша? Чи вона скрізь на Закарпатті“ (РМ V, 142).

Після ознайомлення з творами закарпатського письменника В. Гренджі-Донського вчений уміщує замітки „Уживання дієслівних видів у Закарпатському говорі“ (РМ V, 142—143) та „Уживання будучого часу замість теперішнього в Закарпатських говорах“ (РМ V, 144). У першій ідеться про „цікаву особливість — уживання dokonаного виду замість многократного (багаторазового)“ у випадках *За мною жандарми вже почали слідкувати. Декілька раз вийшли / = виходили / в Лозинський до тестя, вислухали / = вислуховували / старого, вислухали / = вислуховували / жінку, але ті заявили / = заявляли /, що про мене не хочуть більше знати*³⁶.

Серед інших коротких діалектологічних заміток І. Огієнка ще відзначу: „Форми типу „ходе“ (РМ VII, 340), „Місцеві закарпатські вирази“ (РМ V, 185—188), „Закарпатські місцеві вирази“ (РМ VII, 90), „Уживаємо -енький, а не -онький“ (Там само), „Уживання ні при прийменниках“ (Там само, 90—92), „Різний — ріжний“ (РМ I, 193—196) та ін.

Зразу ж після 1917 р. розпочався інтенсивний процес стандартизації української літературної мови. Для сприяння і допомоги цьому І. Огієнко 1934 р. у Жовкві друкує „Рідне писання. Частина друга“³⁷: Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних, присвятивши його „каменерам соборної літературної мови“ — усім Працівникам українського слова. У Словник включені „місцеві слова й форми, в літературній мові не вживані або рідко вживані, цебто такі, що їх не розуміє східноукраїнський читацький загаль; крім цього, подаю в нім і слова, що повстали в нас із чужого впливу, головню російського та польського; подаю тут також тепер уже мало відомі наші архаїзми, правильніше — замерлі слова, так само вже незрозумілі більшості нашого народу; і нарешті вношу до свого Словника трохи слів взагалі „трудних“ своїми формами для працівників слова й ширшого громадянства“³⁸.

³⁶ І. Огієнко постійно уважно стежив за розвитком української літературної мови на Закарпатті, у зв'язку з чим у часописі РМ була введена навіть окрема рубрика „Мовне відродження на Закарпатті“, де І. Огієнко опублікував низку заміток: „Українська літературна мова на Закарпатті“ (РМ V, 39—40), „Перша ластівка правдивого мовного відродження Закарпаття“ (про підручник учителя Ф. Агія „Жива мова. І. Граматика, правопис, стиль“ (РМ V, 40—41), „Мова закарпатських поетів“ (РМ V, 89—92), рецензію на збірку М. Ріпка „Гірські вітри. Поезії“ (Ужгород, 1936) (РМ V, 141—142), „Будьте уважніші до займенників“ (РМ V, 335), „Через“ (Там само), рецензію на історичну повість В. Гренджі-Донського „Петро Петрович“ (Наша культура.— 1937.— № 31.— С. 462), „Складневі недомогання західноукраїнських письменників“ (про синтаксичні недокладності в цій же повісті В. Гренджі-Донського) (РМ VI, 155—158) та ін.

³⁷ Першу частину „Рідного писання“ за назвою „Український правопис і основи літературної мови“ автор опублікував роком раніше (Жовква, 1933.— 147 с.).

³⁸ Див.: Огієнко І. Рідне писання. Частина друга: Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних.— Жовква, 1934.— С. 5.

Отже, „Словник...“ І. Огієнка має спеціальне призначення і відповідно специфічну побудову, він узагалі не належить до звичайних діалектних словників, хоч уміщує багатющий діалектний матеріал лексичний, фонетичний, акцентуаційний, словотворчий і граматичний, особливо із західноукраїнських говорів. Поставленому загальному завданню вироблення норм української літературної мови служать і прикладені „Головні відміни літературної мови від мови західноукраїнської“³⁹, що складаються з двох підрозділів: 1. „Літературна мова в Галичині і Східній Україні“, 2. „Головні відміни літературної мови від мови західноукраїнської“ у галузі фонетики, морфології та синтаксису. Закінчується цей додаток словничком „усіх слів, де в літературнім правопису ставимо апострофа“, складеним за Правописним словником Г. Голоскевича⁴⁰ 1930 р.

І. Огієнко був добрим знавцем акцентуації у староукраїнській мові⁴¹ та в українських говорах, що давало йому змогу питання норми наголошення в сучасній українській літературній мові вирішувати на твердій науковій основі.

Для практичного вжитку, щоб допомогти засвоїти літературний наголос, І. Огієнко опублікував „Український літературний наголос“ із підзаголовком „Для Карпатської України“ (РМ VII, 87—90), „Відміни наголосу галицького від літературного“ (Там само, 173—184, 231—234, 283—284, 343—344). Пильну увагу правильному літературному наголошенню у зіставленні з діалектним автор звертає увагу також у працях „Український стилістичний словник“ (Львів, 1924), „Рідне писання. Частина друга. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних“ (Жовква, 1934) та ін.

Діалектний матеріал І. Огієнко високо цінував і досить широко його використовував у своїх етимологічно-лексикологічних та інших дослідженнях.

І. Огієнко регулярно уважно стежив за новинками з української діалектології, відгукуючись на них рецензіями чи хоч короткими зауваженнями.

Грунтовна рецензія І. Огієнка на працю І. Зілинського „Мапа українських говорів“ (Варшава, 1933) (РМ II, 95—102) важлива не лише власне оцінкою рецензованої праці, а й висловленими у зв'язку з її аналізом міркуваннями рецензента з царини загальної чи теоретичної діалектології. Гадаю, що останнє важливе і з погляду історії української діалектології. Сконстатувавши поповнення україністики новими діалектологічними дослідженнями після 1917 р. (праці В. Ганцова, О. Курило тощо), коротко переглянувши історію класифікації українських говорів (К. Михальчук (1877), Кульбакін (1913), Дурново-Соколов-Ушаков (1914), В. Ганцов

³⁹ Див.: Огієнко І. Рідне писання. Частина друга: Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних.— С. 122—150.

⁴⁰ Там само.— С. 150—154.

⁴¹ Огієнко І. Український наголос в XVI віці // Сборник статей в честь акад. Ал. Соболевского.— Ленинград, 1928.— С. 444—451; його ж. Український наголос на початку XVII в.— Жовква, 1926; його ж. Об ударении в собственных именах исторических лиц писателей и т. п.— К., 1912; його ж. Об ударении в географических именах.— К., 1912; його ж. Наголос яко метод означення місця виходу стародруківаних книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії // Записки НТШ. Праці Філологічної секції.— Львів, 1925.— Т. СXXXVI—СXXXVII.— С. 197—224 та ін.

(1923), М. Дурново (1927) та ін.) та зупинившись на еволюції поглядів І. Зілинського від трипартитивного (1914)⁴² до (під впливом В. Ганцова)⁴³ дво-партитивного поділу української мови на наріччя, рецензент пише: „Автор приймає класифікацію В. Ганцова (відрізняючись від неї тільки в деяких деталях) і всі українські говори ділить на дві групи: північні (поліські) говори, або північноукраїнське наріччя і південні говори, або південноукраїнське наріччя“ (РМ II, 97) і далі: „Карта українських говорів“ проф. Ів. Зілинського для нашого часу надзвичайно цінна, бо знову ставить на порядок денний діалектологічні питання й безумовно спричиняється до їх глибшого вивчення. Проф. Зілинський є глибокий знавець західноукраїнських говорів, і в цім відношенні західна частина його мапи дуже цінна. Серед усіх існуючих мап мапа проф. Зілинського найкраща, бо найглибше розроблена; для її складання взята на увагу вся існуюча література,— у цім її незаперечна цінність“ (РМ II, 97—98). Водночас рецензент вважає: „Сама класифікація українських говорів Зілинського, чи докладніше — Ганцова-Зілинського, видається мені ще не остаточною, не опертою на глибокі історично-діалектологічні досліді“ (РМ II, 98). Серед критичних зауважень чи побажань рецензента відзначаю лише ті, що своєї актуальності не втратили й донині. „1. Недостатнє вивчення східноукраїнських говорів („не глибоке особисте знання [І. Зілинським.— Й. Д.] східноукраїнських говорів“) (РМ II, 98)⁴⁴. „Думаю, що це діалектологічне роздріблення залежить також від глибшого вивчення цих [східноукраїнських.— Й. Д.] говорів, бо говори східні так само не мало дробляться, але ще чекають своїх дослідників. І власне ця дуже мала роздробленість східних говорів і не дає змоги скласти реальну [виділено автором.— Й. Д.] мапу українських говорів“ (РМ II, 98). 2. Відбір критеріїв класифікації. 3. Слід би врахувати, „як історично складалися українські говори, які були в нас колонізаційні рухи, про це не подав автор ані слівця. А без цього все подане — темне й не ясне. Сам генеральний розподіл українських говорів вимагає історичного освітлення, що дуже добре зробив уже В. Ганцов“ (РМ II, 99). Нарешті, І. Огієнко зауважує, що „було б надзвичайно корисним, коли б проф. Зілинський не обмежувався мапою розселення українців тільки в Європі, але подав також наші колонії ув Азії, тим більше, що українців у Азії вже дуже показне число навіть стало там осілим“ (РМ II, 102). Зауваження узагалі слушне, але І. Зілинський навіть при найбільшому бажанні через брак необхідних матеріалів тоді зробити цього ніяк не міг. Інша річ сьогодні. Тому прикро, що редактори АУМ, а точніше партійно-номенклатурні чиновники від науки і наглядачі над наукою, це, м'яко кажучи, майже проігнорували: у третьому томі АУМ немає відповідних віршків про українські говори Далекого Сходу, Казахстану, навіть Кубані тощо, хоч потрібні матеріали для того зібрані й необ-

⁴² Див.: Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. СХVII—СХVIII.— С. 333—375. Є і окремих відбиток.

⁴³ Див.: Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1924.— Кн. 4.— С. 80—144. Є і окреме видання (К., 1923.— 67 с.), і перевидання Р. Олеша.

⁴⁴ Пор. міркування О. Синявського про необхідність ґрунтовного дослідження українських говорів Лівобережжя; див.: Синявський О. Діалектологічний порадник. Програм для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови.— К., 1924.— 56 с.

хідні врізки були виготовлені. Слід звернути увагу й на те, що північна частина ареалу першого тому АУМ обмежена сучасним державним кордоном із Росією, хоч значна кількість українських говорів суцільним масивом є на Курщині, Вороніжчині тощо. Проте все ж редактори другого тому АУМ (до їх честі) зуміли берегти в його ареалі берестейські та лемківські говори, хоч певною мірою представити українські говори Підляшшя, Холмищини, Перемишльщини (то вже не на кордоні з Росією).

Коротка замітка І. Огієнка „В карпато-українських говорах нема дифтонгічної вимови звука ы“ (РМ I, 153—154) є власне короткою рецензією на статтю І. Панькевича „O domnělé diftongické výslovnosti hlásky ы v ukrajinšých nářečích Podkarpatské Rusi a vych. Slovenska“⁴⁵. Відзначаючи переконливість і цінність висновків І. Панькевича, що ы „то голосна монофтонгічна, а не дифтонг“, рецензент усе ж зауважує: „Стаття Др. І. Панькевича значно виграла б на цінності, коли б вона переглянула була всю існуючу літературу, бо ж вона не велика. А. Томсон не раз писав про дифтонгічний характер ы [...] Про дифтонгічну вимову ы писали ще: Мелетій Смотрицький, В. Ляпунов, В. Цонев, А. Meillet [...] і др.“ (РМ I, 154).

У рубриці „Новини з української мови“ (РМ III, 83—86) І. Огієнко рецензує статтю І. Панькевича „Говір сіл ріки Руської був. Марамороша в Румунії“⁴⁶. Рецензент вважає, що цей „головно фонетично, почасти морфологічно“ опис давніх українських сіл, що з актів відомі вже у XIV ст., досить докладний, він „дає цінний матеріал для історії говору гучульського“; крім того, на основі цього говору „маємо вияснений та констатований зв'язок між говорами долішньомарамороськими й буковинськими, а тим самим пізнаємо й стару дорогу й напрям переселення через Рускову на Сигіт і далі на захід“ (РМ III, 83). Проте „шкода, що автор зовсім оминув складню, а вона ж дала б цінні матеріали. Думаю також, що мусимо — за прикладом цілого культурного світу — вживати тільки однієї граматичної термінології, академічної“ (Там само). Останнє зауваження узагалі досить слушне, і інші рецензенти праць І. Панькевича на це звертали увагу⁴⁷. Тут же І. Огієнко рецензує і другий аркуш „Словника бойківського говору“ Ю. Кміта⁴⁸, де звертає увагу головним чином на необхідність поліпшення поліграфічного його виконання: виділення реєстрових слів, позначення наголосів, м'якості приголосних тощо (РМ III, 83—84).

І. Огієнко був одним із найвизначніших організаторів української лінгвістичної науки, включаючи й діалектологію. Заснований і редагований ним науково-популярний щомісячний журнал „Рідна мова“ (1933—1939) був присвячений головним чином питанням чистоти і правильності літературної мови. Але оскільки на західноукраїнських землях у той час іншого мово-

⁴⁵ Див.: Paňkevič I. O domnělé diftongické výslovnosti hlásky ы v ukrajinšých nářečích Podkarpatské Rusi a vych. Slovenska // Časopis pro moderní filologii.— Praha, 1931.— Т. XVI.— С. 151—155.

⁴⁶ Див.: Панькевич І. Говір сіл ріки Руської був. Марамороша в Румунії // Науковий збірник Товариства „Просвіта“ в Ужгороді.— Ужгород, 1934.— Т. X.— С. 185—216.

⁴⁷ Див., напр., рецензію М. Рудницького на монографію: Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей.— Прага, 1938. Докладніше див.: Дзендзелівський Й. О. Панькевич як діалектолог // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Прашів, 1969.— Т. 4, кн. 1.— С. 177.

⁴⁸ Див.: Кміт Ю. Словник бойківського говору, часть II // Літопис Бойківщини.— Самбір, 1934.— Ч. 4.— С. 17—32 окремої пагінації.

знавчого журналу не було і після розгрому україністики в УРСР українське мовознавство і в АН, і у вузах фактично було зведене нанівець, а те, що милостиво дозволялося, було загнане у прокрустове ложе вульгарного соціологізму М. Я. Марра, то І. Огієнко вирішив у РМ надати місце й іншим галузям українського мовознавства, у тому й діалектології. І виявився він талановитим організатором діалектологічних досліджень.

Розпочав із публікації загальнодоступної, але ґрунтовної, у певному розумінні програмної статті „Як записувати народні говори“ (РМ II, 151—156; 287—292), у якій у популярній формі вказав на виняткову важливість вивчення народних говорів для загальної розбудови українського мовознавства. Автор наголошує, що „досліди живої мови — найцінніше джерело для вивчення української мови“, „тому записи живої мови завжди мали й тепер мають першорядне значення для цілої науки мовознавства“ (РМ II, 151). У статті докладно висвітлено, як готуватися до записів, обирати оповідача, як записувати, документувати зібрані матеріали тощо. Тут же подані поради, як зібраний діалектний матеріал практично оформляти, паспортизувати, класифікувати і навіть науково опрацьовувати.

Редактор журналу закликав до діалектологічних досліджень широко прилучити учителів, священиків, кооператорів і взагалі всіх охочих. Свій заклик він ще кілька разів повторював у подальших числах журналу. Наприклад, у 1937 р.: „Сердечно просимо наших Читачів подавати нам більше діалектичного матеріалу зо своїх місцевостей. На словах просимо конче подавати наголос (акцент). Записуйте фонетично, як чуєте“ (РМ V, 91).

У багатьох статтях подана загальна характеристика груп говорів чи окремих говірок: „Говірка села Ракобути“ З. Лиська (РМ I, 397—400), „Говірка с. Серафинець Городенського повіту“ І. Велигорського (РМ II, 525—530; III, 27—30, 71—74, 275—278), „Українські південнокарпатські говори“ І. Панькевича (РМ II, 13—16), „Говірка с. Сушино [овіту] Радехівського“ С. Олійника (РМ V, 329—332), „Говірка Лиського повіту“ М. Негребецького (РМ VII, 189—191).

У журналі опубліковано чимало статей та заміток, присвячених докладному дослідженню якогось з окремих явищ наших говорів. Із галузі фонетики: „Скорочення дієслів у лемківському говорі“ Ф. Коковського (РМ II, 37—38), де йдеться про вже відзначене І. Верхратським⁴⁹ в інших місцях Північної Лемківщини скорочення типу *няй ся же* (< кає) *'нехай боїтьсь'*, *він газде (газдує)*, *няй варе* (< варує) *'береже'*, *смаке* (< смакує) тощо, „Заміна о, е на і в говорі с. Головчинець Залісецького повіту“ М. Пушкаря (РМ III, 19—22), „Фонетичні та семасіологічні трансформації в місцевих словах“ В. Кобилянського (РМ III, 21—24), його ж „Народні метатези, деформації та скорочення у словах своїх і чужих (запозичених)“ (РМ VI, 459—462), „Назалізація приголосних в українських говорах. М'яко-піднебінні уподібнення“ І. Ковалика (РМ VI, 223—228) тощо.

Серед публікацій про окремі діалектні явища варто б звернути увагу на коротеньку (лише 10 рядків ув одній шпальті) замітку В. Крицюка „Сарненська говірка“, у якій дописувач повідомляє: „Бувши минулого року в місяці вересні на монтуванні водобігів у рільничій школі, в селі

⁴⁹ Див.: Верхратський І. Про говір галицьких лемків.— Львів, 1902.— С. 53—54.

Доротичі Сарненського повіту на Волині, довелося чути тамошню говіркову мову й вимову. Ось трохи прикладів: „квень (кінь), квет (кіт), кветка (кітка), ствел (стіл)..., вез (віз)..., жвенка (жінка), вел (віл)..., ствей (стій), нвеж (ніж), тветка (тітка)...“ (РМ VII, 192.) Це можна б назвати діалектологічним відкриттям. Йдеться тут, власне, про прослідки висхідного дифтонга *ye* на місці давнього *o* у новозакритих складах, що в результаті свого розкладу дав звукосполучення *ve: o>...ye>ve*, тобто доти ще невідомий мий в українській діалектології рефлекс давнього *o* у новозакритих складах, своєрідний засіб дедифтонгізації⁵⁰.

Автор замітки, не будучи фахівцем, не зміг охарактеризувати природу цього нововідкритого екзотизму; не звернули уваги на нього ні редактор журналу, ні читачі-фахівці, очевидно, тому, що В. Крицюк сконстатував його без будь-яких відомостей про умови його побутування, зокрема, не відзначив форм непрямих відмінків наведених слів, що зразу дало б ключ до з'ясування „еврики“. Замітка В. Крицюка опублікована у квітні 1939 р., а у вересні у зв'язку з початком Другої світової війни і розгромом Польщі журнал РМ припинив своє існування. Інформація залишилася непоміченою. І лише в 1962 р., тобто майже через чверть століття, дослідниця Л. Комісарова вдруге відкрила цю рису поліських говорів ув українських говорах Вороніжчини⁵⁰.

Цікаво, що в говірці с. Доротичі на Волині, як і в українських говірках Вороніжчини⁵¹, приголосний *в* (< *o*) після губного в зазнає стягнення з цим останнім: *вез* (<*ввез*<*вуез*<*возъ*>), *вел* (<*ввел*<*вуел*<*волъ*>).

І так у РМ потекли струмки і струмочки дорогоцінних перлів живої народної мови.

Скромна за розміром Огієнкова „Рідна мова“ у 30-х рр. стала єдиним центром, що перебрав на себе організацію діалектологічних досліджень (зрозуміло, у межах західного регіону). Журнал за короткий час згуртував навколо себе всіх західноукраїнських діалектологів. Його активними дописувачами були Д. Бандрівський, Д. Божко, І. Бугера, І. Велигорський, В. Галецький, Є. Грицак, Г. Домашовець, О. Думичівська, П. Животко, І. Зельський, М. Кириченко, Ю. Кміт, Б. Кобилянський, І. Ковалик, Ф. Ковковський, Г. Колодій, М. Колодубець, І. Панькевич, М. Пушкар, Я. Рудницький, Й. Шемлей та ін. Більшість із названих перші свої наукові проби пера робили саме на сторінках РМ. Частина з них згодом стала відомими лінгвістами і передусім діалектологами.

За моїми підрахунками, у семи неповних річниках журналу РМ опубліковано понад 70 статей, статейок і просто коротких заміток на кілька рядків на різноманітні діалектологічні теми.

Особливу увагу редактор РМ приділяв збиранню і опису діалектної лексики. Для того він намагався якнайширше залучити до активної спів-

⁵⁰ Див. Комиссарова Л. П. К вопросу о рефлексах *o*, *e*, исконных в украинском языке // Материали по русско-славянскому языкознанию.— Воронеж, 1963.— С. 129—136; її ж. До питання про рефлекси давніх *o*, *e* в говорах української мови (За матеріалами сіл Єндовища та Воскресенівка Семилуцького району Воронежської області // Праці XI республіканської діалектологічної наради.— К., 1965.— С. 177—179.

⁵¹ Див.: Комиссарова Л. П. До питання про рефлекси давніх *o*, *e* в говорах української мови.— С. 178.

праці сільську інтелігенцію, особливо вчителів. У наслідку на сторінках журналу було опубліковано кілька десятків більших чи менших словників та збірок діалектних слів: „Цікаві лемківські слова“ І. Бугери (РМ I, 153), „Слова з Підкарпаття“ В. Виногородського (РМ I, 154), „Із лемківського говору“ Ф. Коковського (РМ I, 249—250), „До Підкарпатського словника“ О. Полянського (РМ I, 407—408), „Лемківський словничок“ М. Приймака (РМ II, 447—450, 495—498), „Доповнення до „Лемківського словника“ Ф. Коковського (РМ III, 73—76), „Слова з Волині“ Б. Галецького (РМ III, 329—330), „Цікаві слова з Закарпаття“ В. Виногородського (РМ III, 329), „Цікаві слова з Підляшшя“ В. Кипринюка (РМ IV, 190—191), „Слова з Самбірщини“ М. Колодубця (РМ IV, 230), „Слова з Городенщини“ М. Прокіпчак (РМ IV, 556), „Словничок закарпатського говору“ М. Кириченка (РМ V, 86—88, 233—236), „Слова з Болахівщини“ Г. Демиденця (РМ V, 93—94), „Цікаві слова з Вороніжчини“ А. Животка (РМ V, 93—96), „Місцеві закарпатські вирази“ І. Огієнка (РМ V, 185—188), „Словничок жовківської мови“ Г. Колодія (РМ V, 283—286, 471—474; VI, 139—140, 533—536), „Лемківський словничок“ І. Бугери (РМ VI, 139—142), „Замітки до лемківського словника“ Ф. Тихого (РМ VI, 265—268) та ін.

Низку публікацій присвячено окремим лексико-семантичним групам: „До словника назов народніх одягів“ Ф. Коковського (РМ II, 111—112), „Термінологія ткацького приладдя“ Ю. Кміта (РМ II, 491—494), „Великодні обрядові слова з Борщівського повіту“ І. Зельського (РМ IV, 177—178), „Назви народних одягів у Карликові“ Ф. Коковського (РМ VI, 137—138) та ін.

Іншомовні лексичні напашарування в українських говорах розглядаються у статтях „Найчастіше вживані німецькі слова в лемківській говірці“ І. Бугери (РМ II, 349—352), „Германізми в українській мові села Осташівці“ Б. Попович (РМ VII, 191—192), „Румунські слова в українській мові на Буковині“ І. Дошвіник (РМ II, 191—196, 299—302, 353—356), „Мадяризми в українській мові Закарпаття“ А. Станинець (РМ VI, 333—338).

Звичайною українською графікою у журналі публікувалися зв'язані тексти народного мовлення: „Колоски“ Ю. Кміта (РМ I, 405—408), „Стара лемківська коляда“ Ф. Коковського (РМ II, 37), „Як сліпий просить милостині“ А. Станканинця (РМ II, 35), „Стара пісня“ Д. Щербинського (РМ V, 91—92), „Загадки“ І. Огієнка (РМ V, 92—93), „Закарпатські загадки“ М. Кириченка (РМ V, 331—332) та ін.

Щоб заохочувати широкий загал учителів, студентів, учнів тощо до збирання діалектного матеріалу, будити зацікавлення науковим осмисленням мовних явищ, І. Огієнко публікував надіслані читачами запитання про ті чи інші неясні та незрозумілі явища народної розмовної мови, на які в подальших номерах журналу давали пояснення інші читачі чи й сам редактор. Так, наприклад, І. Мойсяк у замітці „Заспів. У віпси“ пише: „В селі Видинові почув я оці невідомі мені слова. Один селянин так висловив свій гнів на ворожу йому жінку: „Та на него ни маю великого храпу; али жінку мусю раз вибити. Коби я її дес заспів!.. Дам і раз,— ті й буди по ні“. Цього „заспів“ не розумію.

Не знаю, звідки походить слово „віпси“. У Видинові коло Снятина старші люди кажуть: „Ни пускай, мой, тільки зерна в віпси“. Або: „Пантруй ко ти то, шьо пирид тобов, бо половина іде в віпси“ (РМ III, 330).

У відповідь на це проф. І. Василяшко з Чернівців відповідає: „[...] зиспити-зіспіти визначає: поспіти, здібати, дїгнати“, що це гуцульсько-покутський вираз (РМ III, 565). „Віпси“ — це 'зіспуття, пропадне, потала, шкода'; повстало чи не з дієслова „псувати“ (Там само). Редактор під Р. С. на це зауважує: „Але треба пам'ятати, що й наше „псувати“ одного кореня з „пес“: пьсовати — лаяти, нищити, зводити на пси, пор. нім. verhulzen (від Hund)“ (Там само). Зауважу, що діалектизм з Черкащини *віпсе* 'зіпсована річ, ніщо, перепалене залізо, жужелиця' одні етимологи виводять із *во пси* (від *пес*)⁵², інші, що, очевидно, менш ймовірно, пов'язують із *силати*⁵³.

Узагалі слід зауважити, що до опублікованих у журналі статей та заміток редактор досить часто в кінці додавав свої зауваження чи пояснення; див. РМ IV, 190, 566; V, 41—42, 91, 457 та ін.

За сім неповних років свого існування описуваний журнал істотно спричинився до розвитку української діалектології і то не лише щодо значного нагромадження нового фактажу, а і його теоретичного осмислення.

Журнал „Рідна мова“ і його редактор відіграли певну роль у підготовці кадрів українських діалектологів і взагалі українців-мовників. Д. Бандрівський, І. Ковалик, Б. Кобилянський та й Є. Грицак свої перші праці опублікували саме на сторінках цього місячника. І. Бугера, І. Велигорський, Ф. Коковський, Г. Колодій та ін. стали діалектологами завдяки співробітництву з І. Огієнком.

Yossyp DZENDZELIVS'KYI

IVAN OHIYENKO AS A RESEARCHER OF DIALECTS AND ORGANIZER OF DIALECTAL INVESTIGATIONS

The majority of Ivan Ohiyenko's works in the field of Ukrainian dialects are closely related to the problems of both the history of the Ukrainian literary language and the standardization of the modern Ukrainian language on the basis of the dialects named „serednionadnipyanski“ (those of the middle Dnipro region). The scholar carried out his research of dialectal phenomena employing both synchronic and diachronic approaches, which provided the basis for combining two sections in the development of the national language — an ancient layer and a contemporary one. I. Ohiyenko educated a large number of researchers of dialects, supported them constantly, corresponded with them, and published their collected data in the work entitled „Ridna mova“ („The Mother Tongue“).

⁵² Див.: Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1: А—Г.— С. 401.

⁵³ Див.: Rudnyckyj J. B. An etymological dictionary of the Ukrainian language.— Winnipeg, 1962—1972.— Vol. I: А—Г.— P. 434.